

FRAZELOGIZMLARNING ASOSIY XUSUSIYATLARI

Ilmiy raxbar: Djalilova Gulnora Xamzayevna

Isomidinova Zilola Azimjon qizi

O'zbekiston Jurnalistika va Ommaviy Kommunikatsiyalar Universiteti

Oliy jurnalistika fakulteti 2 kurs magistratura talabasi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Tilshunoslik bo'limi sifatidagi Frazaeologizmlar ning asosiy diqqat e'tibori frazeologizmlar tabiatini va ularning kategorial belgilarini o'rganishga, shuningdek, frazeologizmlarning nutqda qo'llanish qonuniyatlarini aniqlashga qaratilgani haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, frazeologiya, birlik, e'tibor, o'rganish, taraqqiyot, nutq, turkum xususiyat.

Frazeologik birlik yoki frazema, ibora kelib chiqish jihatidan juda qadimiy bo'lsa-da, frazeologiya (iborashunoslik) fani tarixi bir necha yuz yilni o'z ichiga oladi. Rus tilshunosligida Frazeologik birlik lar bilan tadqiqotchilar XVIII asrdan boshlab shug'ullanib kelishmoqda. Jumladan, M.V.Lomonosov rus adabiy tili lug'ati rejasini tuzar ekan, bunda so'zlar bilan bir v qatorda "xalq (Rossiya) maqollari", "frazeslar" va "idiomatizmlar" o'z ifodasini topishi lozimligini alohida ta'kidlagan edi. XX asrning 60-80-yillariga kelib frazeologiya chet el tilshunosligida bo'lganidek, o'zbek tilshunosligida ham tez sur'atlar bilan o'sdi.

Tilshunoslikning bu sohali XX asrning 60-yillaridan boshlab, rus va o'zbek tilshunosligida keng tadqiq qilib kelinmoqda. O'zbek tilshunosligida ham bu sahada yirik-yirik ilmiy tadqiqot ishlari yaratilgan, monografiyalar yozilgan va lug'atlar tuzilgan. Shunga qaramay, bu soha ayrim tomonlari bilan munozara-ligicha qolib kelmoqda. Bular:

1. Avvalo, termin haqida. Leksikologik adabiyotlarda bu haq-da frazeologiya, frazeologizm, frazema atamaları mavjud bo'-lib, ularning har biridan o'z o'rnida foydalanilmayapti. Aslida, «frazeologiya» – tilshunoslikning frazeologik birliklar haqida ta'limot beruvchi maxsus sohasi, «frazeologizm» – frazeologik iboralarning jami, «frazema» – bir lug'aviy birlikka teng ibora;

2. Frazeologizmlar semantik hodisa ekanligi hisobga olinib, ularning turg'un birikma ekanligi inkor qilinmoqda, bunda ular frazeologizmlar tarkibidagi ayrim so'zlarning o'rnini almashti-rish yoki ularning o'rniga boshqa so'z qo'yish mumkinligini na-zarda tutmoqda;

3. Frazeologizmlarni lug'aviy birlik sifatida ularning shakl va ma'no munosabatlariga ko'ra turlarini aniqlash bilan chegarala-nishmoqda.

Shunday fikrlar berilishiga qaramasdan, frazeologizmlar yax-lit bor ma'no ifodalaydigan so'z birikmasi yoki predikativ qo'shilma qolipidagi til birligidir. Yaxlit bir ma'no berishiga ko'ra u so'zga o'xshaydi ham, frazeologizm sub'yektning obyektga

munosabatini bildirganligi va majozliyligi bilan so'zdan farq qiladi ham. Lekin, baribir, tilda bir lug'aviy birlik sifatida qabul qilinadi. Masalan, qo'y og'zidan cho'p olmagan frazeo-logizmi yuvosh so'ziga teng.

Frazeologizmlar so'zlar birligidan tarkib topgan birikma yoki predikativ qo'shilma qolipli bo'lsa ham, nutq jarayonida birikma yoki predikativ qo'shilma kabi yuzaga kelmaydi, balki tilda tayyor lug'aviy birlik sifatida mavjudligi holda nutq uchun shun-dayligicha tanlanadi. Chunki ular nutq birligi emas, til birligidir.

Frazeologizmlar so'zlar kabi shakl va ma'no butunligicha ega, chunki so'zlar tovushlardan tarkib topgani kabi, frazemalar ham so'zlardan tarkib topadi: ko'ngli bo'sh – rahmdil, boshi osmonga yetdi – xursand kabi. Lekin frazemalar tarkibidagi so'zlar o'z ma'no mustaqilligiga ega emas. Umumiy ma'no ibora tarkibidagi so'zlar yig'indisining ko'chma ma'no-sidan kelib chiqadi.

Tilshunoslik bo'limi sifatidagi Frazeologizmlarning asosiy diqqat e'tibori frazeologizmlar tabiatini va ularning kategorial belgilarini o'rganishga, shuningdek, frazeologizmlarning nutqda qo'llanish qonuniyatlarini aniqlashga qaratiladi. Frazeologizmlar ning eng muhim muammosi frazeologizmlarni nutkda hosil qilinadigan (ya'ni avvaldan tayyor bo'lmagan) so'z birikmalaridan farklab, ajratib olish va shu asosda frazeologizmlarning belgilarini aniklashdir. Idioma frazeologizmlar, frazeologik birikmalar va barqaror jumlar (maqol va matallar, gapga teng boshqa frazeologizmlar) o'rtasidagi muayyan tafovutlarga qarab ko'plab tadqiqotchilar Frazeologizmlar ni 2 xil: tor va keng ma'noda tushunadilar. Uni keng ma'noda tushunilganda, Frazeologizmlar doirasiga maqol va matallar, folklorga xos barqaror jumlar, ba'zi muloqot shakllari (salomlashish, xayrlashish jumalari) ham kiritiladi. Lekin bu masala, ya'ni Frazeologizmlar ni keng ma'noda tushunish masalasi hanuz munozarali bo'lib qolmokban.

Frazeologizmlarning asosiy vazifalari yoki masalalari: frazeologik tarkibning izchilligini aniklash va shu munosabat bilan frazeologizmning belgi(lik) xususiyatini o'rganish; frazeologizmlar omonimiyasi, sinonimiyasi, antonimiyasi, polisemiyasi va variantdorligini tavsiflash; frazeologizmlar tarkibida qo'llanuvchi so'zlar va ularga xos ma'nolarning o'ziga xos xususiyatlarini aniklash; frazeologizmlarning so'z turkumlari bilan o'zaro munosabatlarini oydinlashtirish; ularning sintaktik rolini aniklash; frazeologik birliklar tarkibida so'zlarning yangi ma'nolari hosil bo'lishini o'rganish va boshqa Frazeologizmlar frazeologik birliklarni ajratish prinsiplarini, ularni o'rganish, tasniflash va lug'atlarda tavsiflash metodlarini ishlab chiqadi. F.da ishlab chiqilgan o'ziga xos, xilmaxil metodlar asosida tilning frazeologik tarkibi turlicha: struktursemantik, grammatik, vazifaviy uslubiy asoslarga kura tasnif etiladi. Struktursemantik tasnif prinsipi asosiy hisoblanadi.

Omonimik munosabatdagi frazeologik birliklarning leksik tarkibi ikki xil bo'ladi:

1) har ikki frazeologik birlik tarkibidagi bir component omonim bo'ladi, boshqa component esa ayni bir so'zning o'zi bo'ladi. Masalan, o'ng kelmoq I va o'ng kelmoq II frazeologik birligi tarkibidagi fe'l komponentlar ayni bir so'z bilan, ism komponentlar

esa omonim so'zlar bilan; to make a getaway I va to make a getaway II frazeologik birligi tarkibidagi ism komponentlar ayni bir so'z bilan, fe'l komponentlar esa omonim so'zlar bilan so'zlar bilan ifodalangan.

2) Har ikki frazeologik birlik tarkibidagi barcha komponentlar ayni shu so'zlarning o'zi bo'ladi. Bunda ikki holat bor:

a) Frazeologik birliklar tarkibidagi so'zlar har xil leksik ma'nosi bilan qatnashadi. Masalan, dam bermoq I va dam bermoq II yoki to hold the keys frazeologik birliklar tarkibida fe'l komponentlar ayni bir leksik ma'nosi bilan, ot komponentlar esa boshqa-boshqa leksik ma'nosi bilan qatnashgan.

b) Frazeologik birliklar tarkibidagi so'zlar ayni bir leksik ma'nosi bilan qatnashadi. Bunday omonimiyani izohlashda so'z-komponentlarga suyanib bo'lmaydi, frazeologik birliklar asosida yotgan voqelikka, shu voqelikdan olingan obrazga suyaniladi. Masalan, ichagi uzildi I va ichagi uzildi II frazeologik birliklari tarkibidagi so'z-komponentlar ayni bir leksik ma'nosi bilan qatnashgan, ammo bu frazeologik birliklar asosida boshqa-boshqa obraz yotadi: birinchi frazeologik birlikda qattiq va uzluksiz kulganda ichaklar silkina silkina uzilib ketgudek bo'lishidan, ikkinchi frazeologik birlikda esa uzoq muddat ovqatlanmaslik natijasida ichaklarning torayib, ingichkalashib, uzilish darajasiga yetishidan obraz olingan.

Demak, frazeologik birliklar ma'no turlari jihatidan o'zbek tilida ikki turga va ingliz tilida uch turga ajratiladi. Shuningdek, frazeologik birliklar asosan belgi va harakat ifodalagani uchun ular grammatik jihatdan belgi yoki harakat bildiruvchi so'z turkumlariga ham mansub. Frazeologik birliklarning semantik xususiyatlari natijasida ularda sinonimiya, antonimiya, omonimiya va polisemiya hodisalari kuzatilar ekan.

ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. Sh.Rahmatullaev. O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari, Toshkent, 1966, 9-58-b.
2. Sh.Rahmatullaev. Nutqimiz ko'rki, Toshkent, 1970, 5-43-b.
3. U.Tursunov va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili, Toshkent, 1992, 55-126-b.
4. Hozirgi zamon o'zbek tili, Toshkent, 1957, 152-181-b.
5. A.Mamatov. Frazeologizmlarning shakllanish asoslari